

Suprotstavljene sudbine Varšave i Praga (1958)¹⁷⁰

Moji prvi dojmovi o Varšavi, u koju sam jednog poslijepodneva u kolovozu pristigao zrakoplovom iz Beča, bili su vjetar i oblaci. Nikada nisam vidio neki krajolik u kojem bi oblik oblaka i iznenadni prodor sunca proizveli tako veličanstven učinak koji je, rekao bih, tako bitan za stvaranje jednog osobitog stanja duha. Uostalom, osjećaj za taj krajolik savršeno se usklađuje s izrekom koju sami Poljaci izgovaraju kada žele ciljati na sudbonosne obljetnice svoje povijesti – oni uistinu običavaju reći: „Uvijek smo živjeli u zračnoj struji.“

Bijaše devet uvečer kada sam ušao u katedralu, u kojoj se slavila pjevana misa u nazočnosti velike mase vjernika. Teško je zamisliti, osobito nama Talijanima, naviknutima na prizor vanjskog bogoslužja, pobožnu pribranost kojom Poljaci svih slojeva prate vjerske službe; a s druge je strane poznato da je u trenutnom stanju prakticiranje vjere zadobilo i vrijednost jačanja nacionalne neovisnosti. To objašnjava zašto su u svečanim danima crkve prepune ljudi dok mnogi, prisiljeni ostati vani, pokušavaju vidjeti svećenika kroz otvorena vrata. Jedan za me izvanredan prizor ponukao me da pomislim da Evandjelje, kada se ne nameće, a time i iznevjerava, preko tijela izvršne vlasti,

¹⁷⁰ *Le opposte sorti di Varsavia e Praga*, rad objavljen u svibnju 1958. u časopisu *Tempo presente* pod naslovom *Varsavia e Praga 1957*. Pane je putovao „iza Zavjese“ uz potporu Međunarodnog kongresa XI. milanskog trijenala 1957.

može biti i snažno oruđe otpora i vjere u očekivanju boljeg svijeta.

Varšava je restaurirala svoje crkve, a osobito je crkva sv. Ane - omiljena u pučkom vjerovanju - postala predmetom jednog od najsloženijih restauratorskih radova izvedenih u poratnoj Europi. Ona se izdiže povrh jedne brdovite uzvisine u blizini Visle, a budući da je zemljište na kojoj počiva počelo kliziti prema rijeci, bilo je prije svega nužno fiksirati i osušiti tlo u dubini, a zatim nastaviti s restauriranjem građevine.

No najveće divljenje izaziva rekonstruiranje velikog dijela staroga grada, osobito onoga oko prostora stare tržnice.¹⁷¹ Tu je ponovo sastavljen ambijent koji su Nijemci temeljito razorili nakon Ustanka 1944; rekonstrukcija je izvedena sa željom vraćanja života prvotnom izgledu i, iako se u granicama mogućeg obnavljao raspored unutarnjih prostora, osobito na najvišim katovima, njihovi istaknuti krovni prozori očito nisu ponovili živahnu spontanost nekadašnjih struktura. Ovaj se posao, koji po predanosti u svijetu nema premca, mogao ostvariti pomoću podrobnih slikovnih zapisa izvedenih prije rata, koji su sačuvani u Krakovu; valja dodati da su kod kolorističkih dijelova ambijenta i manjih urbanističkih ostvarenja korištene slike Bellotta, varšavskoga Canaletta, kojega Poljaci obožavaju kao onoga koji je dao čudesan slikovni izraz osamnaestostoljetne prijestolnice: patetično nacionalno pozivanje u pomoć zapisa koji je ostavio umješni talijanski vedutist.¹⁷²

¹⁷¹ Rekonstruiranje središta Varšave (*Stare Miasto*) u velikoj je mjeri obilježila vodeća uloga arhitekta Jana Zachwatowicza (1900-1983), koji je u prvim mjesecima europskog poraća najavio sustavno rekonstruiranje čitavih urbanih cjelina razorenih poljskih gradova.

¹⁷² Bernardo Bellotto (1721. ili 1722. - 1780), mletački slikar veduta, nećak i učenik Antonija Canaletta, 1747. preselio se u Dresden na dvor

Prikaz toga djela ponovne uspostave starog ambijenta objavljen je u svesku *The old Town of Warsaw* (Varšava 1956). No ovdje je zanimljivo primijetiti da rekonstruiranje glavnoga grada u formama u kojima je izvedeno iz strogo kritičkog stanovišta ne može ne izazvati neke lake i bitne prigovore. Opravdano je, primjerice, ustvrditi da se ono što je gotovo u potpunosti uništeno ne može ponovo izgraditi kakvo je bilo a da se ne riskira stvaranje zastarjela apsurdna. Uostalom, nakon pogleda na grad kojem je broj razorenih građevina dosezao 85 posto cjeline, čak su i Rusi sugerirali rekonstruiranje u različitoj formi i na drugom mjestu; a gotovo je uzaludno dodati da bi to u ime uobičajene razboritosti sugerirali i naši zapadnjački planeri.

No Poljaci su htjeli da njihova prijestolnica uskrsne ondje gdje je bila i u onim formama i izgledu koji su sačinjavali ambijent njihove najveće i junačke žrtve. Drugim riječima, grad se morao nanovo ukazati vjeran svojoj staroj slici, slici domovine koja iznova potvrđuje potrebu za zasebnim postojanjem i upravo iz istih razloga koji su izazvali temeljito razaranje koje je naložio Hitler; razaranje potaknuto ciljem da se ne ostavi ni traga koji bi mogao izražavati lokalnu predaju i neovisnost kulture.¹⁷³

Pa ipak, ako se dobro promisli, to se iskustvo razlikuje od onih koja smo u polju restauriranja stekli mi samo

Augusta III. i ondje ostao do 1758. Djelovao je i u Beču i Münchenu. Godinu nakon povratka u Dresden (1763) otputovao je u Varšavu na dvor Stanislava II. Augusta, gdje je slikao središte Varšave i njezine okolice. Njegove su slike prihvaćene kao dokumentarno vrelo i korištene su u rekonstruiranju Starog Miasta. U Dresdenu je nakon 1989. započelo slično štovanje njegovih prikaza grada iz sredine 18. stoljeća, koje protivnici rekonstrukcijskog principa osuđuju.

¹⁷³ O razlozima rekonstruiranja čitavih gradova usp. radove navedene u Bibliografiji.

po intenzivnijem stupnju njegova potvrđivanja, stoga i po svojim iznimnim razmjerima. I mi smo, udovoljavajući zapovijedima sentimentalnih pobuda, doista morali rekonstruirati znamenite građevine koje su bile izrazito razorene ratom; a sve to usprkos istoj kritici i razboritosti o kojoj smo govorili. No da se Varšavu htjelo izgraditi *ex novo*, prateći načela nadahnuta modernom arhitekturom, valja uzeti u obzir da Poljaci ne bi dospjeli do pozitivnog i autonomnog iskustva; time bi bili odvrćeni nametanjima onog bivšeg i sadašnjeg retoričkog čudovišta socijalističkog realizma.

Varšava ima čitav niz velikih stambenih građevina u kojima unutarnji prostori posjeduju elementarni primitivizam i uistinu su loše izvedeni; zauzvrat, na pročeljima se pojavljuju uresi s vrpcama, kvadratima, lezenama i tako dalje, sve loša „reprezentativna“ roba koja odgovara duhovima spomenutog realizma. Prisjećam se da sam na jednom trgu vidio dvije impozantne svjetiljke, bile su smještene kao istaknuti elementi kućnih perspektiva, slične prije spomenutom: četiri ili pet lopti na svakoj svjetiljci sezalo je do trećega kata, a osnova je nosila cjelinu drečavih voluta od cementa.¹⁷⁴

Ako takve stvari ne nađu iscrpno objašnjenje u onoj pompoznoj glupavosti koja povezuje sve diktature, moglo bi ih se držati nadahnutim, zlim i ironijskim duhom koji izmišljotinu masivna izobilja želi suprotstaviti zbilji očajne

¹⁷⁴ Pane nije mogao predvidjeti da će i takva, supstitucijska, retorička i monumentalna arhitektura, koncem 20. i početkom 21. stoljeća postati baština s osobitim konzervatorskim izazovima. Preobrazbe u poimanju baštine komunističkog doba nisu uvijek vodile u nijekanje, zaborav i poništenje, pa su čitavi blokovi tzv. socrealističke arhitekture u istočnoj i srednjoj Europi, na Baltiku i u Rusiji održavani kao baština vrijedna štovanja i očuvanja.

bijede. U skladu s tim poljski arhitekti, osobito nakon zbi-
vanja u listopadu 1956,¹⁷⁵ danas osjećaju potrebu još jed-
nom potvrditi argumente moderne arhitekture nasuprot
socijalističkom realizmu; a ta potreba, kojoj je lako naslu-
titi dublje uzroke, navodi ih prema naglašavanju opreke,
zanemarujući (ili prešućujući) one zadržke koje u nas već
bilježe krizu modernog mehanicizma.

Glede socijalističkog realizma, ne mogu ne govoriti o
njegovim velikim ostvarenjima u Poljskoj: monumental-
nom neboderu kulture i umjetnosti koji je Staljin želio
pokloniti Varšavi.¹⁷⁶ Najmanje što se o njemu može reći
jest da nikada nijedan poklon nije postao tako nedo-
brodošao; i to ne toliko zbog svoje ružnoće koliko zbog
značenja koje mu prema nagnuću pripisujemo u njegovoj
nazočnosti. Palača se divovski uzdiže, uspostavljaajući se
kao jedini istaknut događaj unutar naselja koje se gotovo
jednoliko plošno proteže po rubovima Visle; i valja pri-
mijetiti da bi u tom smislu neboder mogao biti i prihvat-
ljiv, kao što su i zvonici koji se izdižu povrh gradova naše
Padske nizine. No nevolja je u tome što njegove osobite
mase, nadahnute u manjem mjerilu varijantom zgrade
Moskovskog sveučilišta,¹⁷⁷ izgledaju raspoređene tako
izričito i djetinjasto simetrično da se odmah pomisli na
kuglačke čunjeve. U počast darovatelju djelo je nazvano
„katedralom sv. Josipa“ kako bi ga se razlikovalo od pra-
ve katedrale, posvećene sv. Ivanu. Ktome, stanovnici kažu

¹⁷⁵ Misli na Mađarsku revoluciju od 23. listopada do 10. studenog 1956.

¹⁷⁶ Palača znanosti i kulture, izgrađena po Staljinovoj želji u središtu
Varšave od 1952. do 1956. prema projektu Leva Vladimiroviča Rudneva,
koji je na rubu povijesne jezgre Rige istodobno gradio i manju inačicu
Palače. Slične su građevine za porušena središta Dresdena, Magdeburga
i istočnog Berlina predviđali istočnonjemački arhitekti.

¹⁷⁷ Sjedište Lomonosovljeva sveučilišta u Moskvi, zgrada prema Rud-
nevljevu projektu izgrađena između 1949. i 1953.

da je palača malena, no ljupka; da je najljepši pogled na grad onaj u kojem se uživa na njegovoj najvišoj terasi, i to upravo zato što se odande gore sama palača više ne može vidjeti. Ovo su, pomislit će čitatelj, uobičajeni vicevi koji se šapuću u vremenu diktature; no neka se radi istinitosti i časti Poljaka kaže da se oni manje šapuću, a više javno i otvoreno izražavaju.

I dalje, vezano uz arhitekturu, valja spomenuti da, uzmu li se u obzir kulturni interesi, ona više od ostalih povezuje Poljsku i našu zemlju. Zapravo, među glavnim građevinama koje su Poljaci s tako velikom privrženosti restaurirali ovih poratnih godina nemali je broj onih koje su djelo Talijana. Može se reći da je doprinos Talijana neprekidno trajao više od tri stoljeća, od početka 16. stoljeća, odnosno od djelovanja nekog Franciscusa Italusa,¹⁷⁸ arhitekta krakovskog kaštela, pa sve do Velikog kazališta u Varšavi, koje je projektirao Corassi¹⁷⁹ (upravo je restaurirano). Majstori 17. stoljeća poput Lancija¹⁸⁰ i Merlinija,¹⁸¹ nepoznati (ili gotovo nepoznati) čak u našim istraživačima, postali su predmet opsežnih i vrijednih biografskih i

¹⁷⁸ Franciscus Italus, poznat i kao Francesco Fiorentino, djelovao je od oko 1502. do 1516. u Krakovu na dvoru kneza Žigmunda. Sa sugrađaninom Lucom Bereccijem radio je na pregradnji Wawela.

¹⁷⁹ Zapravo Antonio Corazzi (1792–1877), rodom iz Livorna, djelovao je u Poljskoj od 1819. do 1847. U Varšavi je izgradio niz velikih klasicističkih javnih zgrada, primjerice palaču Staszic (1820–1823, sjedište Poljske akademije znanosti). Veliko kazalište projektirali su Corazzi i Chrystian Piotr Aigner, a otvoreno je 1833.

¹⁸⁰ Vjerojatno misli na Francesca Mariju Lancija (1799–1875), arhitekta školovana na rimskoj Akademiji sv. Luke koji je od 1825. djelovao u Poljskoj.

¹⁸¹ Domenico Merlini (1730–1797), arhitekt, od 1750. djeluje u Poljskom kraljevstvu, prvo kod saskoga kralja Augusta III, potom kod Stanislava II.

kritičkih studija poljskih povjesničara umjetnosti. Sjećam se kako su mi prigodom šetnje varšavskim ulicama ili motrenja balustara i statua vile Sobieski u Wilanowu¹⁸² na pamet padale nejasne slike Veneta: i nije se radilo o ovoj ili onoj građevini, već o nostalgiji za krajolikom, o nečem dubljem od jednostavnog prisjećanja na neku kulturnu predaju. Pomišljao sam također na jetko suočavanje; dok su u Italiji pokvareni ili razoreni urbani ambijenti velike vrijednosti, u Poljskoj se restauriraju, pa i rekonstruiraju, djela talijanskih umjetnika.

Suprotstavljene sudbine Varšave i Praga, najrazorenijeg i najsučuvanijeg grada, kako je poznato, ishod su suprotstavljenih stajališta koja su dva naroda zauzela u svojim tragičnim zbivanjima. Vezano uz to držim opravdanim ponoviti jednu pričicu koja mi je ispričana u Varšavi, pričicu koja usprkos svojoj niskosti rječito definira ono što Poljaci misle o svojim susjedima Čehoslovacima, s kojima se, napokon, osjećaju zblíženi mnogim srodnostima, između ostalog i jezikom. Pričica kaže da su tijekom leta zrakoplovom Hruščov i Bulganjin¹⁸³ zbog kvara motora bili prisiljeni noću sletjeti na nepoznato polje. Uznemiren zbog mogućnosti da se ne nalazi na teritoriju neke od satelitskih država, Hruščov se približi nekom stubištu kadli osjeti da ga je netko poljubio u ruku. Umiren promrmlja: „Dobro je, u narodnoj republici smo.“ Potom se zbog svoje debljine stubama započne spuštati natraške. Nakon ne-

¹⁸² Palača u Wilanowu, južnoj varšavskoj četvrti, građena je od 1681. do 1696. prema projektu Augustyna Wincentyja Loccija (1640–1732) prema narudžbi kralja Jana III. Sobieskog.

¹⁸³ Maršal Nikolaj Aleksandrovič Bulganjin (1895–1975), jedan od najmoćnijih članova Politburoa. Prvo je podržao Hruščova, za što je 1955. nagrađen položajem predsjednika Vlade Ruske SFSR, potom mu se 1957. s Molotovim suprotstavio, pa je 1958. smijenjen.

koliko stuba, eto mu još jednog poljupca, ovog puta sleđa. Hruščov krikne: „Odlično! U Pragu smo.“

No koje je gradsko remek-djelo spašeno umrtvljenom rezignacijom i odustajanjem od biloakva poticaja na žestoku reakciju; kakve su ulice i kakvi ambijenti opstali da posvjedoče sretnu, poetsku nazočnost jedne europske predaje. Prag je nakon Mletaka najveće iznenađenje koje se ponudilo mojim očima kao slika jednog maštovitog svijeta u formi arhitekture.

Moje je iščekivanje bilo pod utjecajem književnih spomena koji su posebno mjesto dali Meyrinku¹⁸⁴ i Kafki, obećanju one duboke sugestije koja je izazvana neizravno, više prikazom jednog stanja duha no objektivnim opisom. A u tom sam smislu vidio više no što sam očekivao, to jest postojanje jednog starog svijeta u plastičnoj formi koja je toliko postojana da do obuzetosti podupire mogućnost unutarnjeg povratka onome što je bio lokalni život u ne tako daleku vremenu.

No u tom ambijentu, kojem je osamnaestostoljetna slojevitost s dominacijom djela jednog autentičnog umjetnika poput Dientzenhofera¹⁸⁵ odredila prevladavajući značaj grada, osobitost koja ostavlja utisak čak i na nekoga tko dolazi iz Italije nudi se statuama koje napučuju trgovce, ulice, mostove, obeliske, zdence: Djevica s Kristom, Sv. Ivan Nepomuk, Sv. Florijan, Sv. Humbert, Sv. Vjenceslav. Osim toga, nema stare kuće koja nema barem malenu fresku između prozora ili na portalu.

¹⁸⁴ Gustav Meyrink (1868–1932), austrijski pisac, autor romana *Golem* iz 1913, koncem 19. stoljeća živio je u Pragu.

¹⁸⁵ Dientzenhofer je umjetnička porodica aktivna u 17. i 18. stoljeću. Pane vjerojatno misli na djelo Christoph'a (1655–1722) i Kiliana Ignaza (1689–1751), koji su na praškoj Maloj strani gradili crkvu sv. Nikole, ali i gradili ili pregrađivali niz crkava i palača u Pragu.

Osobit se prizor u strogo komunističkoj zemlji nudi vjerskim statuama Praga; tu moram dodati da mnoge prikazuju lokalnoga sveca, Ivana Nepomuka. On je sa svojim malim križem između ruku nazočan na Karlovu mostu (odakle je bio bačen u vodu jer nije htio izdati ispovjednu tajnu), na pročeljima staroga grada i, izvan prijestolnice, u svim češkim pokrajinama; pronašao sam ga, štoviše, još jednom na mostu Českog Krumlova, gradića blizu austrijske granice, lijepog i urezanog poput Dürerova crteža. Slici Ivana Nepomuka na poticaj isusovaca suprotstavljena je slika velikoga kršćanskog reformatora Jana Husa, no u bitki statua pobjedu je nesumnjivo odnio prvi, usprkos tomu što je najveći spomenik, u mjedi, nažalost romantički bezobličan, onaj koji je podignut Janu Husu na trgu u Starome gradu, na mjestu jedne kolumne koja je nosila statu Djevice.¹⁸⁶

No, i dalje vezano uz kiparske prikaze, ne mogu prešutjeti najveći, Staljinov, koji se uzdiže, uspravan u uobičajenom šinjelu, na čelu zbijene povorke sljedbenika. Spomenik se izdiže na rubu brežuljka koji gleda na rijeku pa je stoga vrlo vidljiv i izdaleka.

Kada je Hruščov održao čuveni govor, čak su se i u Pragu probudile neočekivane i opasne nade; u jednom je trenutku i ministar kulture i umjetnosti bio optužen kao

¹⁸⁶ Spomenik crkvenom reformatoru Janu Husu, spaljenom na lomači 1415. na koncilu u Konstanzu, podignut 1915. na praškom Starogradskom trgu u povodu obljetnice. Autor djela je kipar Ladislav Šaloun (1870–1946). Marijin pil koji je izradio kipar Jan Jiří Bendl nalazio se nešto dalje na trgu, a ne na mjestu Husova spomenika podignutog javnom potporom. On je podignut 1652. u spomen pobjede nad Šveđanima u Tridesetogodišnjem ratu, a porušen je 3. studenog 1918. kao simbol habsburške vlasti nakon propasti Austrougarske Monarhije. Stotinu godina kasnije otvorene su rasprave o mogućnosti rekonstruiranja spomenika usred trga ispred gotičke crkve Djevice od Týna.

promicatelj prijekornog i groznog djela. No on je pokazao da zasluga za inicijativu, osim njemu samom, pripada i nemalom broju drugih; i tako se spomenik, čije se razaranje željelo (da barem u ime zaštite krajolika), i dalje zrcali u Vltavi.¹⁸⁷

No to je, skupa s nekoliko drugih, manje važnih novosti (poput palače posvećene umjetnosti i kulturi, skrivene brežuljkom) jedini vidljiv mamac koji potiče na promišljanje jednog izmijenjenog svijeta, iako je opća pojavnost još uvijek obilježena tihom i pribranom ljepotom. Osim toga i nasuprot malobrojnim još nedernutim europskim ambijentima, perspektive starih praških ulica nisu nimalo uznemirene nasilnim nametanjem reklama i svjetlećim znakovima; diskretan šum malobrojnih prolaznika i rijetkih automobila stapa se s golom smirenošću kuća; to je prizor takve draži da se ni na tren ne može pomisliti na nevesele uvjete života koji su ga omogućili.

Prag u urbanističkom razvitku svakako zaostaje za našim Zapadom, što bi za buduću sudbinu grada moglo predstavljati značajnu prednost budu li upravitelji znali izvući pouku iz kaotičnih i negativnih iskustava sabranih drugdje. Zasad stabla i palače otoka Kampe, kao i vrtovi koji nadvisuju ulicu Wallenstein, sa svojim terasama koje se spuštaju uzduž strmine brežuljka, nisu iskvareni grubim okolišem. Te su ljepote, uostalom, predmet savjesne brige; u Čehoslovačkoj osim zaštite ambijenta, koja je u lanac povezala četrdeset malih gradova, postoji čak i zaštita starih glazbenih instrumenata. To sam jednog dana

¹⁸⁷ Staljinov spomenik podignut je prema zamisli kipara Otakara Šveca i uz sudjelovanje arhitekta Jiříja Šturse i njegove supruge Vlaste Štursove-Sukove od 1949. do 1955. Predvođeni vojnike Crvene armije, radnike, znanstvenike i seljake, „Staljin“ je u poznatom šinjelu promatrao grad do rušenja spomenika eksplozivom 1962.

slučajno otkrio našavši se u nutrini crkve sv. Jakova, zavidljivog baroknog prostora začetog u preobražaju prvotne gotičke strukture. Oko mene bijahu tek osama i sabranost kad me iznenada trgne visok i oštar zvuk: službenik za nadzor instrumenata započeo je probu na orguljama.